

Dîvânu Lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü Kâşgarlı Mahmud (Çev.: Mustafa Sinan KAÇALIN)

Kitap ve Yazarı: Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk. Türk Dilinin İlk Sözlüğü: Çev.: Mustafa Sinan KAÇALIN, Dizin: Mehmet ÖLMEZ. 2. Baskı, 2023. 976 sayfa. ISBN: 978-625-6385-43-6)

Yazar ve eseri: Kâşgarlı Mahmud, Kâşgar şehrinin güneybatısındaki Opal köyünde 1008 yılında dünyaya gelmiştir. Eğitimine Opal'de başlamış, daha sonra gençlik yıllarında Kâşgar'da yüksek sınıftan aile çocuklarının devam ettiği Medrese-i Hamîdiyye ve Medrese-i Sâciyye'de okumuştur. Medrese yıllarında zamanının klasik ilimleri yanında Arapça ve Farsça da öğrenmiştir. Babasının ve aile fertlerinin 1057'de saraydaki bir suikasta kurban gitmelerinin ardından başka ülkelerde geçen uzun gezgincilik yılları sonunda geldiği Bağdat'ta, Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek maksadıyla yazdığı Türk dilinin ilk sözlüğü Dîvânu Lugâti't-Türk'ü tamamlayarak 1077 tarihinde halife Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kâsım Abdullah'a takdim etmiştir. Daha sonra 1080'de kendi ülkesine dönüp Opal'de kurduğu Medrese-i Mahmûdiyye'de müderrislik yaptıktan sonra doksan yedi yaşında vefat etmiştir.

Kâşgarlı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed tarafından 11. yüzyılda Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınan eserin temel hedefi, sadece bir dil öğretimi kılavuzu olmayıp onun amacı, aynı zamanda Türk dilinin, kültürünün ve toplumsal yapısının derinliğini ve zenginliğini göstermek olmuştur. Eserde yalnızca kelimelerin anlamları değil, aynı zamanda Türk boylarının lehçeleri, şiiirleri, atasözleri, coğrafi dağılımları ve yaşayış biçimleri de ayrıntılı bir biçimde kayıtlı altına alınmıştır.

Türklerin yaşadığı şehirleri dolaşarak derlediği lehçeleri ayrıntılı bir şekilde öğrenen Kâşgarlı Mahmud, öğrendiği kelimeleri ve atasözlerini karşılaştırmalı olarak toplamış ve bu kitaba Dîvânu Lugâti't-Türk adını vermiştir. 25 Ocak 1072'de yazmaya başladığı kitabı 10 Şubat 1074'te tamamlamıştır. Elimizde bulunan tek nüsha, Sâveli Ebû Bekir oğlu Muhammed tarafından yazılışından 192 yıl sonra 1266 Ağustos 1 Pazar günü istinsah edilen nüsha olup başka nüshası bulunmamaktadır. Kaçalın, çevirisini bu nüshadan yararlanarak yapmıştır. İlk çevirisi ise Kilisli Muallim Rifat tarafından üç cilt olarak 1915-1917 yılları arasında yayımlanmıştır.

1. Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Giriş

Divanü Lugati't-Türk'ten ilk söz eden Aynî, yalnızca *İkdü'l-Cuman fi Tarih-i Ehli 'z-Zaman* adlı eserinde değil, kardeşi Şahabeddin Ahmed ile birlikte yazdığı *Tarihü 'ş-Şihabî*'de de *Divanü Lugati't-Türk*'ten yararlanmıştı. Daha sonra Kâtip Çelebi [1609-1657] ünlü eseri *Keşfü 'z-Zünûn*'da *Divanü Lugati't-Türk*'ü anmıştır.

Türk dilinin en eski ve en kapsamlı sözlüğü olan Divânü Lugâti't-Türk'ten ilk söz eden Antepli Aynî [*Antep 1360-Kahire 1451*] diye de tanınan *Bedreddin Mahmuddur*. *İkdü'l-Cuman fi Tarih-i Ehli 'z-Zaman* adlı eserinin birinci cildinde Kâşgarlı Mahmud'un eserinden yararlandığı görülmektedir. Başka birkaç kaynaktan daha anılan ve bilgilerinden yararlanan *Divanü Lugati't-Türk*'ün varlığı bilinmekte; ancak 1914 yılına gelinceye kadar tek bir nüshasına bile ulaşılamamaktaydı.

Bugün tek nüshası İstanbul'daki Millet Kütüphanesinde olan *Divanü Lugati't-Türk*'ün bulunuşu, yayımlanması ve çevirisi, ilgi çekici olaylar dizisini içermektedir. Eserin bulunuşu tamamen bir rastlantı sonucudur. Kitap dostu Ali Emirî 'nin bilgisi, dikkati, kitap sevgisi ve çabaları olmasaydı belki eser bilgisiz ellerce yok edilecek, dilimizin ve kültürümüzün en büyük bu hazinesinden mahrum kalacaktık.

Eserde yalnızca kelimelerin anlamları değil, aynı zamanda Türk boylarının lehçeleri, şiirleri, atasözleri, coğrafi dağılımları ve yaşayış biçimleri de ayrıntılı biçimde kayıt altına alınmıştır.

Vakıfbank Kültür Yayınları tarafından hazırlanan bu çağdaş baskı, hem bilimsel editoryal titizlik hem de okunabilirlik bakımından dikkate değer bir çalışmadır. Kitap, Mehmet Ölmez tarafından hazırlanan ve Mustafa S. Kaçalın çevirisiyle yayımlanan metinleri temel almış; özgün Arap harfli yazımın yanında modern transkripsiyon ve açıklamalarla zenginleştirilmiştir. Böylelikle hem akademik araştırmalara hem de genel okuyucuya hitap eden iki katmanlı bir dilsel yapı ortaya konmuştur. Kaçalın, eserinin 19. sayfasında (...) "*Kâşgarlı'nın Türki diller arasındaki farkla ilgili bilgisi, belli nesnel sınırlar dâhilinde olsa da ve bazı değerlendirmeleri birbiriyle çelişse de eserinde karşılaştırmalı yaklaşımı tamamen benimsediği için yazar takdir edilmelidir. Asıl ilgilendiği alan Kâşgar, Oğuz ve Kıpçak bölgelerindeki dildir.*" (...) "*Kâşgarlı'nın sunduğu verileri ve gerçekleri değerlendirirken bazı hatalar olduğunu göz önünde bulundurmak gerekse de karşılaştırmalı dilbilimsel, tarihi ve coğrafi çalışmalar eserin değerli bir kaynak olduğunu ortaya koymuştur*" (al-Kâshgharî, 699b-701a)" şeklinde belirtmiştir.

Divânü Lugâti't-Türk'ün bu baskısında, Kâşgarlı Mahmud'un eserini nasıl sistematik hâle getirdiği, orijinal metne sadık bir biçimde gösterilmiştir. Müellif, kitabını sekiz ana bölüm hâlinde düzenlemiş olup her birini Arap gramerinin belirli kategorilerine göre adlandırmıştır:

1. Ünlü ile başlayan kelimeler (*Kitâbu'l-hamza*),
2. Sağlamlar (*Kitâbu's-sâlim*),
3. İkiz ünsüzler (*Kitâbu'l-mudâaf*),
4. Baş ünlüleri (*Kitâb'ul-mi'sâl*),
5. Ortası ünlüleri (*Kitâbu'z-zawâtu's-salâsa*),
6. Sonu ünlüleri (*Kitâbu'l-gunna*),
7. Genizliler (*Kitâbu'l-gunna*),
8. Birleşik iki ünsüzler (*Kitâbu'l-cam' bayna's-sâkinayn*).

Bu bölümler, yalnızca bir dilbilgisi kategorisi olarak değil, Türkçenin yapısal sistematüğini ortaya koyma amacıyla düzenlenmiştir. Kâşgarlı Mahmud, dilin türetme biçimlerini "fiillerden türeyen adlar" ve "kök adlar" olarak ikiye ayırarak açıklamış, Türkçe kelimelerin kök yapısını Arap filolojisinin yöntemleriyle ama Türkçenin doğasına uygun biçimde ele almıştır.

Eserin en dikkate değer bölümlerinden biri, Türk yazı sisteminin Arap harfleriyle nasıl temsil edilebileceğine dair açıklamalardır. Kâşgarlı Mahmud, Türkçede yer alan seslerin Arapça karşılıklarını tek tek sıralamış; ayrıca Arapçada bulunmayan yedi ses için özel işaretlemeler (noktalar ve birleşik biçimler) önermiştir. Örneğin /ŋ/, /ñ/, /ç/, /ž/, /q/ gibi seslerin Arap alfabesinde karşılığı bulunmadığından bunları özel işaretlerle göstermiştir.

Eserde "Türkçe kelime yapmada kullanılan harfler" başlığı altında, Türkçede kullanılan on sekiz kök harfin Arap harfleriyle yazılış biçimleri ve bunların telaffuzu ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. Bu yönüyle Divân, yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda Türk fonetik sisteminin erken bir betimlemesi olarak da değerlendirilebilir.

Kâşgarlı Mahmut'un örnek verdiği alıntılardan biri, dilin fonetik gerçekliğini ortaya koyacak biçimde, "Türk harflerinin hepsi topluca şu biçimde yazılabilir" ifadesiyle verilmiştir. Bu örnekler, bugün Türk dil tarihi, paleografi ve fonetik araştırmalarında hâlen temel kaynak niteliğindedir.

Divânu Lugâti't-Türk'te her madde başı, Arap harfleriyle verilmiş; ardından Türkçe karşılığı, açıklaması ve örnek cümleyle desteklenmiştir. Modern baskıda da bu sistem korunmuştur:

Madde numaraları (ör. 0025, 0038 vb.) özgün sıralamaya göre düzenlenmiş, her bir kelimenin karşısında hem Arapça transliterasyonu hem de Türkçe açıklaması yer almıştır. Ayrıca örnek beyitler ve cümleler italik biçimde dizilmiştir.

Bu yöntem, modern leksikografi açısından da dikkate değer olup Kâşgarlı Mahmut, kelimelerin yalnızca anlamını değil, kullanım bağlamlarını, varyantlarını ve lehçe farklarını da göstermektedir. Örneğin "ok", "ok atmak", "okçu" gibi sözcükler yalnızca anlam yönünden değil; Oğuz, Kıpçak, Çiğil gibi boylarda nasıl telaffuz edildiğiyle birlikte verilmiştir.

Böylelikle eser, hem bir dil atlası hem de sözlük-bilgi kaynağı özelliğini kazanmıştır. Bu düzen, açık dizin sistemiyle desteklenmiş; okuyucunun kelimeye hem orijinal dilde hem de modern Türkçe karşılığıyla ulaşması kolaylaştırılmıştır.

Kitabın son bölümünde oldukça geniş bir bibliyografya yer almaktadır. Bu kısım, 20. yüzyıl ortalarından günümüze kadar yapılan Kâşgarlı Mahmut araştırmalarının kapsamlı bir özettir. Örneğin: Omeljan Pritsak (1950), Divânu Lugâti't-Türk'ün filolojik arka planını "Karachandisch Streiffragen" başlıklı makalesinde ele almıştır.

Edward Tryjarski (1992), "Medical Terminology in Mahmud al-Qâşyarî's Divân" adlı çalışmasında eserdeki tıp terminolojisini incelemiştir.

Mustafa S. Kaçalın (2017) tarafından yapılan çeviri ve hazırlık, Türkçeye kazandırılmış en nitelikli baskıdır.

Mehmet Ölmez (2008, 2011), Kâşgarlı'nın örneklerini biçimbilim açısından değerlendirmiştir.

Bu bibliyografik bölüm, yalnızca kaynak gösterimi bakımından değil, aynı zamanda Divân araştırmalarının tarihsel gelişimini izlemek açısından da büyük önem taşımaktadır.

Sonuç

Divânu Lugâti't-Türk, yalnızca bir sözlük değildir; Türk dilinin ilk sistematik grameri, ilk etimoloji denemesi ve aynı zamanda ilk etnografik haritasıdır. Haritada dağlar kırmızı, çöller sarı, denizler yeşil ırmaklar ise mavi renktedir. Balasagun'un yakınında gösterilen göl Kırgızistan'daki Issık Göldür. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde Türk boylarının yaşadığı bölgeler, kültürel özellikleri, atasözleri, şiirleri, lehçe farkları ve sosyolojik gözlemler bir araya getirilmiştir.

Vakıfbank Kültür Yayınları'nın bu baskısı, filolojik titizlik, görsel düzen ve akademik doğruluk açısından önemli bir örnektir. Arap harfli orijinal metnin yanında Latin transkripsiyonunun yer alması, hem lisansüstü düzeydeki araştırmacılara hem de Türk dili meraklılarına kapsamlı bir okuma alanı sunmaktadır.

Bu baskı, Kâşgarlı Mahmud'un "Türk dilini öğreniniz; çünkü onların uzun sürecek egemenlikleri vardır" sözünü, 21. yüzyılın bilimsel duyarlılığıyla yeniden anlamlandırır. Türkçenin köklerine inen bu temel kaynak, hem dilbilim hem tarih hem de kültür tarihi bakımından "Türk Dilleri Denizi" adının hakkını vermektedir.

Türkçeyi Araplara öğretmek amacıyla yazılan bu eser, bir sözlük olmanın yanında Türk halklarının ve o dönemin lehçelerini, sosyal hayatlarını ve coğrafi bilgilerini de toplamıştır. Eserin içerisindeki atasözleri, toplumun uzun seneler boyunca biriktirdiği bilgileri bize yansıtmaktadır. Bu da bize Kâşgarlı Mahmud'un, derlediği bu kültürel mirası gelecek kuşaklara aktarma amacı güttüğünü göstermektedir. Kitapta, atasözlerinin karşılığı olarak sav sözcüğü kullanılmıştır. Divânü Lugâti't-Türk'te yer alan atasözleri, Türk halklarının yaşam biçimlerini ve dünya görüşlerini yansıtmaları bakımından büyük önem taşır. Bazı atasözleri günümüzde de yaşamaktadır. Bu da bize Türk dilinin çok eski bir geçmişe sahip olduğunu göstermenin yanında Türk kültürel değerlerini de açık ve net bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Ayrıca eserde yer alan harita, ilk Türk dünyası haritası olması bakımından büyük öneme sahiptir.

Türk dili ve kültürü açısından son derece önemli bir eser olan Divânü Lûgati't-Türk, Türk dilinin ne kadar zengin bir dil olduğunu, hatta Arapçadan bile daha zengin bir yapısının olduğunu ispatlaması açısından da özel bir yere sahiptir.

Kaynakça

Kaçalin, Mustafa S. (1990): “Divânü Lügati’t-Türk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: Ankara 1990, c. 9. 446-449. ss.

Kaçalin, Mustafa S. (2008): “Divanü Lügati ’t-Türk Üzerine Birkaç Söz”: *Türk Dili*:Ankara, 536-549. ss.

Kâşgarlı Mahmud [1008-1105] (2017), *Divânü Lugâti’t-Türk*, [Millet Ktp. Arabî Kit. 4189. sy.’dan], Tıpkıbasım/Faksimile İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: 88, Edebiyat ve Sanat Serisi: 19, 79+1a-319b yr.

Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti’t-Türk*. Türk Dilinin İlk Sözlüğü: Çev.: Mustafa Sinan KAÇALİN, Dizin: Mehmet ÖLMEZ. 2. Baskı, 2023. 976 sayfa. ISBN: 978-625-6385-43-6)

Divânü Lugâti’t-Türk’teki harita:

